

ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ю. Михайлюк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

e-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

Ключові слова: українська історіографія, російська історіографія, Велике князівство Литовське, соціально-правове становище, селяни, кріпацтво, принцип давності, панщина, Ф. Леонтович, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський, М. Грушевський, В. Пічета.

Стаття присвячена з'ясуванню бачення українською та російською історіографіями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського, передусім причин, ходу та наслідків закріпачення. Необхідність розробки питання зумовлена необхідністю поглибленого вивчення литuanістичних надбань історіографії окресленого періоду в дослідженні історії селянства. До того ж, ця проблематика допоки не була предметом спеціального й ґрунтовного вивчення науковцями.

У дослідженні з'ясовано, що питання покріпачення селянства Великого князівства литовського в різній мірі потрапляло в поле зору чималої кількості науковців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Утім, найбільш репрезентативними в межах указанного періоду виявилися напрацювання українських дослідників Ф. Леонтовича, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, а також російських істориків М. Любавського та В. Пічети. Встановлено, що переважна більшість усього історіографічного доробку в межах окресленого питання присвячена головно періодові незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.). По суті, соціально-правова складова долі селянства доби Речі Посполитої (1569–1795 рр.) опинилася поза увагою дослідників.

У статті доведено, що в трактуванні причин покріпачення селян Великого князівства Литовського погляди дослідників мали певні розбіжності. Частина з них (Н. Тумасов, Д. Іловайський, М. Петров) виявили спрощений підхід – його витоки вбачали в забороні привілеєм литовського князя Казимира IV Ягайловича селянських переходів. Інші дослідники вдалися до більш предметного визначення й обґрунтування пріоритетних причин покріпачення. Приміром, М. Любавський обстоював виникнення кріпацтва внаслідок політики державної влади з метою гарантування регулярних доходів з усіх земель. Натомість Ф. Леонтович та М. Владимирський-Буданов віддавали першість економічним причинам – матеріальній та економічній скруті селян, яка поставила їх у залежність від землевласника. Соціально-економічним причинам, передусім забезпеченню представників військово-службового стану землеволодіннями із стабільними доходами від них, віддавав перевагу М. Грушевський.

Встановлено, що більшість істориків сходилися на думці, що одним із головних інструментів реалізації покріпачення був принцип «давності» проживання селян у межах володінь певного землевласника, згідно з яким ті прикріплювалися до землі й потрапляли у повну залежність. Натомість лише поодинокі дослідники (М. Владимирський-Буданов, М. Любавський) категорично відстоювали велике значення у процесі утвердження кріпацтва нормативних засад польського й німецького права, які набули поширення в державі.

У процесі дослідження теми виявлено, що історики суттєво розходяться в окресленні часу початку процесу покріпачення. Їхні позиції можна згрупувати наступним чином: раніше середини ХV ст. (М. Любавський, М. Грушевський); середина ХV ст. (Н. Тумасов, Д. Іловайський, М. Петров); перша половина ХVІ ст. (М. Владимирський-Буданов); середина ХVІ ст.

(В. Юзефович, В. Антонович). Настання масової і пікової фази закріпачення дослідники датують переважно другою половиною XVI ст.

Також з'ясовано, що науковці одностайні в тому, що внаслідок запровадження кріпацтва соціально-правове, матеріальне й економічне становище селян Великого князівства Литовського суттєво погіршилося. Позаяк ті втратили особисту свободу й потрапили в повну залежність від землевласників, були обтяжені панщиною, данинами тощо.

ENSERFMENT THE PEASANTRY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: THE VISION OF UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES OF THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

Iurii Mykhailiuk

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Key words: Ukrainian historiography, Russian historiography, Grand Duchy of Lithuania, socio-legal situation, peasants, enserfment, principle of prescription, corvée, F. Leontovych, V. Antonovych, M. Vladimírsky-Budanov, M. Lyubavsky, M. Hrushevsky, V. Picheta.

The article is dedicated to examining the perspectives of Ukrainian and Russian historiography from the second half of the 19th and early 20th century regarding the socio-legal status of the peasantry in the Grand Duchy of Lithuania, particularly focusing on the causes, process, and consequences of enserfment. The need for this study is primarily driven by the necessity to deepen the exploration of Lithuanian studies within the historiography of this period concerning peasant history. Furthermore, this topic has not yet been the subject of specialized and thorough research by scientists.

The study establishes that the issue of peasant enserfment in the Grand Duchy of Lithuania was addressed to varying degrees by numerous scientists of the second half of the 19th and early 20th century. However, the most representative works within this timeframe were those of Ukrainian researchers F. Leontovych, V. Antonovych, M. Hrushevsky, M. Volodymyrsky-Budanov, as well as Russian historians M. Liubavsky and V. Picheta. Thus, the article primarily focuses on analyzing the views of these scientists. It has been determined that the majority of historiographical works on this issue mainly pertain to the period of the Grand Duchy of Lithuania's independent development (before 1569). In essence, the socio-legal aspects of the peasantry's fate during the Polish-Lithuanian Commonwealth period (1569–1795) were largely overlooked by researchers.

The article demonstrates that interpretations of the causes of peasant enserfment in the Grand Duchy of Lithuania varied among researchers. Some (N. Tumasov, D. Ilovaisky, M. Petrov) adopted a simplified approach, attributing enserfment to the prohibition of peasant mobility to other lands by the privilege of Lithuanian Duke Casimir IV Jagiellon. Other researchers provided more detailed and substantiated explanations of the primary causes of enserfment. For instance, M. Liubavsky argued that serfdom emerged as a result of state policies aimed at ensuring regular income from all lands. In contrast, F. Leontovych and M. Volodymyrsky-Budanov prioritized economic reasons, specifically the material and economic hardships of peasants, which placed them in dependence on landowners. M. Hrushevsky emphasized socio-economic factors, particularly the provision of landownership with stable income to the military-service class.

It has been established that most historians agreed that one of the main mechanisms of enserfment was the principle of «longevity» of peasants' residence within the domains of a particular landowner, which bound them to the land and placed them in complete dependence. However, only a few researchers (M. Volodymyrsky-Budanov, M. Liubavsky) strongly emphasized the significant role of Polish and German legal norms, which gained prominence in the state, in the establishment of serfdom.

The study reveals that historians significantly diverged in identifying the starting point of the enserfment process. Their positions can be grouped as follows: before the mid-15th century (M. Liubavsky, M. Hrushevsky); mid-15th century (N. Tumasov, D. Ilovaisky, M. Petrov); first half of the 16th century (M. Volodymyrsky-Budanov); mid-16th century (V. Yuzefovych, V. Antonovych). The onset of the widespread and peak phase of enserfment is generally dated to the second half of the 16th century.

It has also been established that researchers unanimously agreed that the introduction of serfdom significantly worsened the socio-legal, material and economic status of peasants in the Grand Duchy of Lithuania. As a result, peasants lost personal freedom, became fully dependent on landowners and were burdened with corvée labor and tributes.

Постановка проблеми. Актуалізація інтересу української та російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. до питань правового становища селянства Великого князівства Литовського була викликана як низкою тенденцій загального розвитку історичної науки (зокрема, литуаністики), так і суспільно-політичними факторами. Зокрема йдеться про зміни в методологічних підходах дослідження історії (передусім завдяки утвердженню традицій «романтичного» та «позитивістського» історієписання), що сприяли формуванню в дослідницьких практиках орієнту на соціальну історію; розвій архівної та археографічної справи, передусім у розрізі минувшини Великого князівства Литовського; інституалізація (формальна й неформальна) та професійне становлення історичної науки в Російській імперії. Також суттєвий вплив справили проведення в Росії селянської реформи 1861 р. та державна ідеологічна складова, яка передбачала спрямування історичної науки на вивчення минулого західних регіонів імперії Романових.

Такі фактори сформували нові дослідницькі запити, у числі яких проблеми соціально-правового становища селянства посіли досить важливе місце. Однією з таких є покріпачення селянства Великого князівства Литовського. Попри те, що за останні понад півтора століття дослідники неодноразово апелювали до цього питання, відмінні методологічні підходи на різних етапах розвитку історіографії зумовили й відмінності у його висвітленні та оцінках. Водночас, сучасний стан розвитку литуаністики в Україні продовжує потребувати поглиблення вивчення історичної долі селянства Великого князівства Литовського загалом і його соціально-правового становища зокрема. Для цього необхідне розуміння специфіки тлумачення такої проблематики попередніми поколіннями істориків, особливо періоду, коли селянства вперше стало предметом дослідницьких впадощань. Вирішення цього питання також важливе для поглиблення

актуальних нині напрацювань історіографії в царині соціальної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання висвітлення соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського українською та російською історіографіями другої половини XIX – початку XX ст. сучасна історична наука виявляє обмежений інтерес. Він представлений у формі статей, невеликих за обсягом узагальнених матеріалів, частин передмов до певних видань чи частин розділів монографій. Окремі автори висвітлюють погляди конкретних істориків: І. Новицького (Ю. Крамар¹), М. Петрова, Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського та П. Клепатського (Ю. Михайлюк²). Інші подають як складову ширшого спектру дослідження. Так, Д. Карєв³ робить це лаконічно у контексті комплексного аналізу життя і творчості М. Любавського, О. Музичко⁴ – відповідно Ф. Леон-

¹ Крамар Ю. Історія українського селянства у дослідженнях та документальних публікаціях І. Новицького. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*, Київ–Сєднів, 18–21 жовт. 1993 р. Київ, 1997. С. 205–209.

² Михайлюк Ю. М. Стратифікація населення Великого князівства Литовського у візії М. І. Петрова. *Український селянин: Зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 15. С. 17–20; Михайлюк Ю. М. Селянство Великого князівства Литовського з погляду Д. Іловайського. *Двадцять четверта березнева наукова сєсія Осередку Науковго товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р.* Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 47–51; Михайлюк Ю. М. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського. *Український селянин: Зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 33–36.

³ Карєв Д. В. Академик М. К. Любавский: вехи судьбы и творчества. М. К. Любавский. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Минск : Беларуская навука, 2012. С. 6–86.

⁴ Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. 208 с.

товича. Короткі узагальнені характеристики здобутків історіографії другої половини XIX – початку XX ст. у дослідженні історії селянства знаходимо у працях З. Ю. Капискі, П. А. Лойки, В. І. Мялешка⁵, А. Дворніченка⁶. Утім, аналіз візії українських і російських істориків зазначеного періоду проблеми покріпачення селян Великого князівства Литовського сучасні дослідники, зазвичай, оминають.

Необхідність використання російських і білоруських праць зумовлена темою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.

Мета статті. Метою представленої публікації є з'ясувати трактування українськими й російськими істориками другої половини XIX – початку XX ст. витоків / причин, перебігу й наслідків покріпачення селянства Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу. Загальна оцінка науковцями правового становища селянства Великого князівства Литовського в межах історіографії 60-х – початку 90-х рр. XIX ст. зводилася переважно до двох крайнощів: констатації його безправності й повної залежності від «панства» або позиціонування його до середини XVI ст. як відносно вільної категорії населення.

Першу найраніше та найґрунтовніше обстоював Ф. Леонтович. Послугуючись аналізом законодавства Великого князівства Литовського, він дійшов висновку про різючу протилежність між шляхтою і селянами, які, мовляв, уособлювали собою два ворожі табори – «пануючих громадян та пригніченої черні». Чи то вільні чи залежні, селяни у більшості випадків були позбавлені «гарантії закону», який ставився до них як до невільних. Певним винятком дослідник вважав ситуацію, коли селянин-общинник володів землею як повноправний член громади, тобто, мав правочинний статус. Натомість втрата права власності на землю приводила «до встановлення залежності юридичної, невільного стану,

підданства». Цьому слугував і зворотній бік процесу – зосередження земельної власності в руках обмеженого кола осіб і похідна звідси господарська залежність селян від землевласників. Саме їх Ф. Леонтович вважав «першою і головною підставою для прикріплення селянського стану». Водночас підданство розцінювалося дослідником як єдиний засіб для селян отримати хоч якийсь захист і допомогу. Вихідною причиною покріпачення він вбачав складні матеріальні й економічні умови – бідність «похожих» людей, їхня заборгованість землевласникам за допомогу призводили до потрапляння селян у «сітку залежних стосунків». Далі вступала в силу «давність сидіння» на землі одного й того ж «поміщика», унаслідок чого така особа втрачала «право переходу» й потрапляла в кріпацьку залежність. Сам процес закріпачення, об'єктами якого стали насамперед челядь і селяни, він хронологічно окреслював XV–XVI ст.⁷ Перебування селян у повній «панській» залежності Ф. Леонтович обґрунтовував тим, що лише шляхтич мав над ними «управу і суд», на його користь вони виконували «повинності і служби» та платили різного роду данину. Натомість правові й адміністративні структури поза маєтністю пана для селянина «не існували»⁸. Так само громадський (копний) суд, за припущенням дослідника, поступово, упродовж XV–XVI ст., втрачав практичне значення у міру переходу судової юрисдикції над селянами до суду землевласника. Це, на його думку, підтверджували відповідні положення ряду правових актів (великокнязівського привілею 1447 р., «Судебника» 1468 р., литовських статутів), які засвідчували факт «повної сили права поміщиків вимагати до себе на суд залежних людей.

Позиціонування кріпацтва як основного маркера селянського безправ'я було досить поширене серед дослідників. Тезу про повну безправність селянства підтримував Н. Тумасов. Він ототожнював таке становище з покріпаченням, витоки якого вбачав у забороні селянських переходів на інші землі, прописаній у привілеї литовського князя Казимира IV Ягайловича. Вважав, що жоден із Литовських Статутів не містив ніяких положень на користь селян⁹. Д. Гловайський

⁷ Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. *Университетские известия*. 1863. № 10–11. Отдел II. С. 2–14, 18–21.

⁸ Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашова и К^е, 1895. Июнь. Ч. ССХСІХ. С. 381.

⁹ Тумасов Н. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца 16 столетия. Киев : Университетская типография, 1872. С. 144–148. Н. Тумасов помилково датував привілей Казимира Ягайловича другою полови-

⁵ Капискі З. Ю., Лойка П. А., Мялешка В. І. Уступ. *Гісторыя селянства Беларусі: У 3 т. Т. 1. Гісторыя селянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.* Мінск : Беларуская навука, 1997. С. 9–17.

⁶ Дворніченко А. Ю. *Историография Великого княжества Литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М. К. Любавского. Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета.* 2013. Вып. № 12. С. 97–120.

розцінював запровадження кріпосного права не інакше, як «зрівняння вільних сільських жителів з невільними»¹⁰. Чи не найбільш «згубним» серед польських нововведень, які заповнили Литовську державу і суспільство в XV ст., вважав його М. Петров. Напередодні Люблінської унії 1569 р. він оцінював становище селянства як «близьке до холопства, тобто до того стану фізичного і морального поневолення, в якому вони опинилися після цієї унії»¹¹. Формальне започаткування процесу покріпачення обидва дослідники, так само, як і Н. Тумасов, виводили з положень привілею Казимира IV 1457 р.¹²

Одним із перших, хто відносно оптимістично оцінював становище селянства, щоправда в контексті характеру його соціально-економічної залежності в межах українських земель, був В. Юзефович. Він стверджував, що поступове упродовж XV – першої половини XVI ст. зростання повинностей для селян не було надто обтяжливим. Натомість ситуація суттєво погіршилася з 1554 р., коли рішення Віленського сейму, на його думку, поклало початок закріпаченню селян. Тож далі «становище поміщицьких селян ставало все більш печальним і свавілля поміщика набувало все більших і більших розмірів», а селяни перетворилися в «напіврабів і навіть майже рабів»¹³.

Подібне бачення ситуації згодом висловив В. Антонович. Він вважав, що до появи першого Литовського Статуту селянство не мало суттєвих правових обтяжень, як це було, наприклад, у Польщі. Стверджував, що «загалом становище селян у Великому князівстві Литовському до Люблінської унії було відносно вельми вільним». Аргументував це тим, що в судових питаннях вони могли користуватися копними судами або, нарівні з представниками

службової верстви, були підсудні судові старости чи інших державних урядовців. Зазвичай володіли земельною власністю, переважна частина їх були особисто вільними й були обмежені лише добровільними тимчасовими угодами. У відносинах із «дворянською» верствою «загального рівня залежності не було»¹⁴. Згодом В. Антонович зробив уточнення щодо соціально-правового становища селян, зокрема в 1540-х рр.: вони були «більшістю люди вільні», однак перебували в «переходному стані»¹⁵. Він не дав прямого пояснення сутності останнього означення. Утім, із контексту можна припустити, що те розуміється як перебування селян у процесі потрапляння в особисту залежність від шляхти.

У контексті трактування динаміки зміни правового становища селянства Великого князівства Литовського свою позицію висловив і М. Владимирський-Буданов. Він підтримав точку зору Ф. Леонтовича щодо суті процесу закріпачення селян, вважаючи концепцію «поступового побутового прикріплення селян як закономірний наслідок економічних причин» найбільш оптимальною. На хід закріпачення неймовірно великим вважав вплив системи німецького права. Мав на увазі передусім волочну систему господарювання і «чітке розмежування міських станів від сільських» (останнє, ймовірно, слід розуміти як наслідок поширення магдебурзького права). Твердив, що іноземний вплив зіграв вирішальне значення на ранньому етапі «прикріплення», яке, за обсягами поширення, мало повсюдний характер¹⁶. Загалом у контексті виникнення кріпацтва поширення у Великому князівстві Литовському польських і німецьких правових норм дослідник вважав однією з головних його причин. До числа останніх зараховував появу в положеннях Литовського Статуту 1529 р. «шляхетсько-станових» тенденцій, а також зміни в сферах державного устрою та економічних відносин¹⁷. Щоправда, до конкретизації сутності цих причин він не вдався.

ною XV ст., ймовірно сплутавши його із Судебником 1468 р.

¹⁰ Иловайский Д. И. История России. Т. 3. Московско-царский период. Москва : Типография М. Г. Волчанинова, 1890. С. 84–85.

¹¹ Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / Издание П. Н. Батюшкова. Санкт-Петербург : Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Общество Польза», 1891. С. 74–76.

¹² Переважна більшість дослідників видання першого загальнодержавного привілею Казимира IV датує 1457 р., як це вказано в опублікованих у XIX ст. його текстах. Утім, М. Грушевський довів, що то є помилкою – оригінальною датою його виходу є 1447 р. (докладно про це див.: Грушевський М. [Рец.] Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. XIV. URL : <https://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1896/RecMonumentaMediiAevi14.html> (дата звернення: 26.05.2025)).

¹³ Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. Октябрь. Год первый. Т. II. Киев : В Университетской типографии, 1862. Отделение II. С. 45–52.

¹⁴ Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в.* Киев : Типография И. А. Давиденко, 1870. С. 10–19.

¹⁵ Антонович В. Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1888. Кн. 2. С. 43–44.

¹⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вып. 2. Издание третье дополненное. Киев; Санкт-Петербург : Типография С. В. Кульженко, 1887. С. 31.

¹⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Кн. 7. Отдел II. С. 90.

Водночас, М. Владимирський-Буданов окреслив власне бачення факторів / стадій, які привели селянство до закріпачення¹⁸: започаткування процесу втрати селянами-землевласниками права «переходу»; пошук значною масою селян можливостей зберегти статус «похожих», що супроводжувався переходом їхніх земель у власність панів; скорочення кількості вільних селян (засобом використання принципу «давності» та інших заходів), їх знеземелення і втрата особистих прав. «Те, що було раніше основою повноправства селян, тобто їх спадкове володіння землею, стало джерелом їхнього безправ'я»¹⁹ – резюмував дослідник. Початок активного процесу втрати селянами землі, а відтак – витоки масового закріпачення, він датував першою половиною XVI ст.²⁰ При цьому традиційні селянські «тяглі» повинності М. Владимирський-Буданов хоч і трактував як «зародок майбутньої панщини», водночас оцінював їх як такі, що до середини XVI ст. були абсолютно не обтяжливими і «не мали характеру невільної (рабської) служби»²¹.

Такі способи тлумачення правового становища селянства видаються занадто узагальненими й спрощеними, не завжди враховують усе різноманіття соціальних категорій сільського населення, специфіки їх юридично окресленого статусу та характеру залежності чи зобов'язань. Тож, станом на початок 1890-х рр. в історіографії це питання залишалося належним чином не з'ясованим. На це звертав увагу М. Любавський, справедливо закидаючи дослідникам, що ті, при всій скупості відповідних джерел, навіть із наявного їх комплексу «не вміли виділити юридичного елементу і приймали за норми права казуси і факти». Також вбачав хибним узагальнений підхід до розуміння об'єкта дослідження, при якому «господарські селяни не розрізнялися з приватновласницькими, завдяки чому риси, притаманні становищу перших, переносилися на других і навпаки»²².

Відповідно, своє бачення правового статусу селян дослідник розкривав з урахуванням роз-

межування їх за належністю до великокнязівських чи панських маєтностей. Так, на противагу твердженням В. Антоновича²³, К. Бестужева-Рюміна²⁴ та Д. Іловайського²⁵ аргументовано доводив, що селян-данників, які мешкали у великокнязівських володіннях, не можна вважати вільними людьми, позаяк вони, як і інша категорія «непохожих» – «отчичів» – теж були прикріплені до землі. Тому *de jure* господарські селяни, за винятком слуг і високопрофесійних ремісників, є «отчичами», які не мають права вільного переходу через зобов'язання служби литовському князеві за володіння землею²⁶. Обґрунтувавши таким чином виникнення категорії «непохожих» великокнязівських за підпорядкуванням селян, історик уточнив, що їхня залежність мала не особистий, а зобов'язальний характер. Адже «отчич», за умови, що вдасться осадити на його землю когось іншого, хто буде нести відповідну службу, цілком міг отримати «право виходу»²⁷. Останнє судження він висловив усупереч твердженню І. Новицького²⁸, що така категорія селян ні за яких умов не могла отримати право вільного переходу. Водночас, М. Любавський вказував, що «господарські» (тобто, «великокнязівські») селяни покидали свої «отчини» лише у випадку крайньої необхідності, з метою поліпшити своє матеріальне й економічне становище та часто поверталися на свої «насиджені місця»²⁹.

Також науковець спростував тезу В. Антоновича про походження «отчичів» від «челяді», адже останнє не підтверджується джерелами (за виключенням поодиноких фактів викупу свободи представниками «челяді» і подальшого переходу їх в категорію селян). Інакше, зазначив історик, доведеться визнати більшість литовсько-руського селянства «рабським за походженням», як і факт «непомірного розвитку рабства, яке сам п. Антонович заперечує»³⁰.

²³ Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России...* С. 13–17.

²⁴ Бестужев-Рюмин К. Русская история. Санкт-Петербург : Типография А. Траншеля, 1885. Т. 2. С. 90.

²⁵ Іловайський Д. І. История России. Т. 3. Московско-царский период. Москва : Типография М. Г. Волчанинова, 1890. С. 83.

²⁶ Любавский М. Областное деление и местное управление... С. 374–376.

²⁷ Там же. С. 377, 384.

²⁸ Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVIII веке. Киев : Университетская типография, 1876. С. 52.

²⁹ Любавский М. Областное деление и местное управление... С. 396–400.

³⁰ Там же. С. 377–378.

¹⁸ Згодом М. Грушевський скептично оцінив відповідність таких стадій історичним реаліям. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. С. 172 (примітки).

¹⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России... С. 91.

²⁰ Там же. С. 72–73.

²¹ Там же. С. 25.

²² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва : Университетская типография, 1892. С. 373–374.

М. Любавський критично ставився до поширеного в історіографії ототожнення початку закріпачення селянства з реалізацією положень загальноземського привілею Казимира IV Ягайловича 1447 р. Зокрема, вважав хибним судження Д. Іловайського³¹, що цей документ був «першим кроком до запровадження кріпацтва», оскільки, мовляв, передбачав «зрівняння вільних сільських жителів з невільними». Дослідник логічно пояснив, що заявлена Д. Іловайським наявність «невільних людей» до видання вказаного привілею заперечує його первинність у процесі поширення кріпацтва. Адже на момент появи цього правового акту таке становище частини населення вже було реальністю, а «законодавство тільки затверджувало й оформлювало уже усталені соціальні відносини»³².

Роздумуючи над питанням базових засад виникнення кріпацтва, М. Любавський погодився із твердженням Ф. Леонтовича, що такими стали концентрація землі в руках невеликої кількості землевласників і породжена цим економічна залежність від них селян³³. Також дослідник підтримував судження Ф. Леонтовича, що джерелом появи категорії «непохожих» селян була «давність» їхнього проживання на землі певного землевласника. Утім висловив своє бачення витоків «принципу давності» як явища. Його основою вбачав практикований у державному й суспільному секторах Великого князівства Литовського тренд дотримання «старини», який поширився й у сферу земельних відносин, а звідти – у сферу стосунків із селянами. Потреба у стабільних доходах з використання великокнязівських земельних ресурсів вимагала наявності необхідної кількості робочих рук. Це змусило владу затвердити правило, що селяни, які міцно осіли на певній земельній ділянці або отримали її у спадщину, не повинні її покидати, оскільки через те могла втрачатися з неї «служба». М. Любавський зазначав, що спершу це не було обтяжливим для селян, позаяк якихось кардинальних змін у їхньому житті не становило. Водночас, кількість «членів служби» постійно варіювалася, тому «клас “непохожих”, “отчичів” постійно мав виділяти з себе клас вільних, “похожих” людей»³⁴.

М. Любавський, на відміну, приміром, від М. Владимирського-Буданова, практику прикріплення до землі, зокрема в межах великокнязівських маєтків, не вважав суворою. Адже випадки самовільного

залишення своїх отчин «непохожими» людьми з подальшим набуттям вільного статусу були звичними для селян великокнязівських волостей упродовж усього часу до появи Литовського Статуту 1529 р.³⁵ Таку думку згодом однозначно підтримав В. Пічета, наголосивши, що подібна тенденція продовжилася і в другій чверті XVI ст. Принаймні, фактів протидії місцевої адміністрації залишенню селянами своїх земель-служб не зафіксовано, а такі ділянки зазвичай передавалися іншим тяглим селянам з умовою виконання певних повинностей. Також В. Пічета припустив, що у випадку повернення з плином певного часу попереднього володільця землі адміністрація визнавала за ним моральне право на повернення його власності за умови гарантії можливості ним виконувати «служби і подачки господарські»³⁶.

М. Любавський цілком справедливо не погоджувався із твердженнями М. Владимирського-Буданова про повсюдний характер покріпачення, оскільки в окремих регіонах – «Подніпровських волостях», «Вітебській і Полоцькій землях» – поширеність землеробства була низькою. Так само не визнавав визначальної ролі німецьких правових норм у прикріпленні селян до землі в великокнязівських маєтностях, позаяк волочна система «поширювалася лише у Підляшші і частково на Волині»³⁷.

Натомість М. Любавський вказував на суттєвий вплив на долю селян у приватних маєтностях німецько-польського права за наслідками поширення шляхетських прав і привілеїв. До цього соціально-правове становище таких селян було близьким до подібних мешканців великокнязівських маєтків. Повинності селян були визначені «старинною» – «звичаєм, який мав силу закону». Мала місце і категорія «отчинних “непохожих” боярських людей», з числа яких могли виокремлюватися вільні («похожі») люди. Надалі, унаслідок розширення шляхетських прав за німецько-польським зразком, була встановлена особиста залежність селян від землевласників у статусі «підданих». Останні звільнялися від обов'язку працювати й сплачувати побори на користь великого князя і його урядників, позбавлялися їхньої юрисдикції, яка перейшла до рук відповідної шляхти. За таких умов, стверджував історик, «отчичі» з маєтностей землевласників майже повністю втрачали можливість стати вільними

³⁵ Там же. С. 384.

³⁶ Пічета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 1. Подготовка и производство реформы. Москва : Синодальная типография, 1917. С. 198.

³⁷ Любавский М. Областное деление и местное управление... С. 384–386.

³¹ Иловайский Д. И. История России... С. 84–85.

³² Любавский М. Областное деление и местное управление... С. 378–379.

³³ Там же. С. 392.

³⁴ Там же. С. 380–384.

(«похожими») людьми. Водночас, вільні селяни, які вийшли свого часу з «отчичів» великокнязівських маєтків і осіли на землях шляхти, «нерідко в силу давності потрапляли в розряд непохожих отчинних людей землевласників»³⁸.

Трактування М. Любавським характеру правових стосунків між селянином і шляхтичем у Великому князівстві Литовському упродовж XV – першої половини XVI ст. як особистої залежності першого від другого не стало новацією, позаяк було досить поширеним в історіографії від часу його представлення Ф. Леонтовичем³⁹. Водночас частина науковців інакше трактували їх природу. Зокрема В. Антонович позиціонував залежність «отчича» від землевласника не як особисту, а як зумовлену використанням певної ділянки панської землі, за що селянин виконував визначені повинності й сплачував податки⁴⁰. Схожої точки зору дотримувався М. Владимирський-Буданов. Він твердив, що придбання заселених маєтностей приватним володільцем не передбачало передачу у власність селян, які там мешкали. Землевласник отримував лише доходи, які надходили колишньому власникові, але не підпорядковував селян в особисту залежність і не здобував право на селянську землю⁴¹.

Водночас у судженнях дослідників примітною видається тенденція проілюструвати динаміку змін правового становища селян порівняно з шляхтою. Наприклад, Ф. Леонтович відмічав значну обмеженість правоздатності як вільних, так і залежних «хлопів», яку не можна було порівнювати із відповідними можливостями шляхти, особливо після появи Литовського Статуту 1529 р. Передусім, ідеться про гарантії права на життя, честь і свободу, відповідальність за правопорушення, вступу у шлюбні стосунки, майнові права тощо⁴². Натомість М. Владимирський-Буданов, зважаючи долі бояр і селян, зауважував, що попервах вони мали приблизно однакові майнові й особисті права. Адже нарівні користувалися правами володіння і розпорядження землею, які обмежувалися для лише волею її безумовного власника – великого князя, удільних князів чи обмеженого кола вельмож. Утім від середини XVI ст. їхнє становище стало набувати суттєвої різниці: «значна частина бояр швидко піш-

ла по шляху, який вів у польський шляхетський рай», натомість селяни «так само швидко почали опускати в чистилище кріпосного стану»⁴³. За аналогією з М. Владимирським-Будановим, зміни в правовому становищі селянства ставив у пряму залежність від таких у шляхетської верстви М. Грушевський. Розцінював їх як дві сторони єдиного історичного процесу, який «підіймав становище шляхти коштом селянства, так що в міру того, як ширилися привілеї шляхетської верстви, маліли горожанські права селянства». Відправною точкою в цій справі вбачав вступ у дію у Великому князівстві Литовському першого загальноземського привілею Казимира IV Ягелончика 1447 р.⁴⁴

Важливо відмітити, що М. Грушевський розглядав еволюцію шляхетського стану у Великому князівстві Литовському (яка спиралася на поширенні в суспільстві нормативних положень польського права), по суті, як один із визначальних рушіїв утвердження кріпосної залежності селян⁴⁵. Утім, дошукуючись причин закріпачення, М. Грушевський прийшов до висновку, що, можливо, найголовнішою серед них була потреба упорядкування військової служби, що потребувало забезпечення представникові військово-службового стану певного регулярного доходу з наданих йому за службу землеволодінь, для чого обов'язковою була наявність відповідної селянської робочої сили. Забезпечити її взялася державна влада засобом обмеження прав переходу й/або закріпачення⁴⁶.

У переліку соціальних джерел наповнення сегменту «непохожих» селян М. Грушевський визначив три основні категорії населення. До першої зараховував нащадків двірської челяді – невільників, осаджених на власнім хлібі, «за двором», котрі першими підпадали під заборону «права виходу». Другу групу становили селяни-«отчичі», які уособлювали собою «панський спадок» і потрапляли під дію «принципу давності». Таку фактичну підставу (за висловленням історика – «критерій») закріпачення М. Грушевський трактував як таку, що виходила з «давності» володіння «отчинною» землею, яка перебувала в структурі володінь певного шляхтича, починаючи з третього покоління «отчичів». Третім джерелом «непохожих» були селяни, які «перейшли разом з маєтністю в нові руки, не заявивши при тім своєї свободи – що він чоловік похожий»⁴⁷.

³⁸ Там же. С. 386–389.

³⁹ Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву... С. 1–40.

⁴⁰ Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России...* С. 13.

⁴¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России... С. 82, 90.

⁴² Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву... С. 30–35.

⁴³ Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России... С. 12, 25.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 18, 107.

⁴⁵ Там само. С. 175.

⁴⁶ Там само. С. 173.

⁴⁷ Там само. С. 172–175.

Досліджуючи витоки закріпачення, М. Грушевський окреслив три відправні фактори цього процесу (за словами історика – «кардинальні точки»). Першим із них він убачав обмеження селянських «публічних прав» через вилучення селян з підпорядкування великокнязівській адміністрації з передачею їх до юрисдикції «дідича» (шляхтича-землевласника). Започаткування такої практики ставив не пізніше середини XV ст., позаяк формально це було потверджено вже в великокнязівському шляхетському привілеї 1447 р. Другим фактором уважав обмеження або повне позбавлення прав на землю, а третім – обмеження особистої свободи селянина, його закріпачення⁴⁸. Обмеження селянських прав на розпорядження землею, згідно суджень історика, увійшло в ужиток наприкінці XV ст. й, унаслідок поширення польських правових засад, досягло критичного рівня у формі позбавлення селян права розпоряджатися своїми ґрунтами в другій третині XVI ст. (згідно положень «Устави на волоки» (1557 р.) та Другого Литовського Статуту (1566 р.))⁴⁹. Фактично синхронним за перебігом подавав М. Грушевський і процес потрапляння селян у повну залежність від землевласника шляхом заборони переходу на інші землі. Він зазначав, що закріпачені селяни – «люди непохожі» – фігурують у джерелах з другої половини XV ст., хоча правової регламентації їхнього статусу ще не існувало⁵⁰. Дослідник класифікував рівень залежності такої категорії селян від землевласників як досить жорсткий, позаяк «навіть полишивши своє господарство, не можуть вийти з маєтності свого пана». Щоправда, у великокнязівських маєтках ситуація із «правом виходу» була простішою: «чоловік непохожий міг вийти, коли обсадив своє господарство иньшим чоловіком». Утім, у міру проникнення польських традицій у державне право Великого князівства Литовського, такі можливості для селян суттєво скорочувалися. М. Грушевський підкреслив, що в 20-х рр. XVI ст. прикріплення до землі «непохожих» («закріпощення») – було вже наскільки загальнови-знаним фактом, що навіть Литовський Статут 1529 р. не акцентував на ньому увагу⁵¹.

Наслідками закріпачення для селян М. Грушевський вважав пониження їхнього правового становища «майже до рівня давнього невільництва». Це означало втрату права самовільного переселення («виходу») й особистої свободи, «повну і безконтрольну владу пана» і можливу перспективу ста-

ти людським товаром для торгівлі. Також історик наголошував на суттєвому обмеженні економічних прав, зокрема в орудуванні землею не як власник, а як користувач. Це супроводжувалося посиленням панщини, зростанням обсягів податків і данин. Перелічені фактори «підривають заможність селянина, адсорбують фізично й духовно й роблять його робочою худобою, панським інвентарем», – підсумував М. Грушевський⁵².

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що дослідження питання покріпачення селянства Великого князівства Литовського в різній мірі потрапляло в поле зору чималої кількості науковців другої половини XIX – початку XX ст. Утім найбільш репрезентативними в межах указанного періоду виявилися напрацювання українських дослідників Ф. Леонтовича, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, а також російських істориків М. Любавського та В. Пічети. Також примітно, що переважна більшість усього історіографічного доробку в межах окресленого питання присвячена головно періодові незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.). По суті, соціально-правова складова долі селянства доби Речі Посполитої (1569–1795 рр.) опинилася поза увагою дослідників.

У трактуванні причин покріпачення селян Великого князівства Литовського погляди дослідників мали певні розбіжності. Частина з них (Н. Тумасов, Д. Іловайський, М. Петров) виявили спрощений підхід – його витоки вбачали в забороні привілеєм литовського князя Казимира IV Ягайловича селянських переходів на інші землі. Інші дослідники вдалися до більш предметного визначення та обґрунтування пріоритетних причин покріпачення. Приміром, М. Любавський обстоював виникнення кріпацтва як наслідок політики державної влади з метою гарантування регулярних доходів з усіх земель. Натомість Ф. Леонтович та М. Владимирський-Буданов віддавали першість економічним причинам – матеріальній та економічній скруті селян, яка поставила їх у залежність від землевласника. Соціально-економічним причинам, передусім, забезпеченню представників військово-службового стану землеволодіннями із стабільними доходами від них, віддавав перевагу М. Грушевський.

Більшість істориків сходилися на думці, що одним із головних інструментів реалізації покріпачення був принцип «давності» проживання селян у межах володінь певного землевласника, згідно з яким ті прикріплювався до землі й потрапляли

⁴⁸ Там само. С. 148–150.

⁴⁹ Там само. С. 160–161.

⁵⁰ Там само. С. 169–170.

⁵¹ Там само. С. 171–172.

⁵² Там само. С. 175–176.

у повну залежність. Натомість, лише поодинокі дослідники (М. Владимирський-Буданов, М. Любавський) категорично відстоювали велике значення у процесі утвердження кріпацтва нормативних засад польського й німецького права, які набули поширення в державі.

В окресленні часу початку процесу покріпачення також спостерігаємо суттєві розходження істориків, які можна згрупувати наступним чином: раніше середини XV ст. (М. Любавський, М. Грушевський); середина XV ст. (Н. Тумасов, Д. Іловайський, М. Петров); перша половина XVI ст. (М. Владимир-

ський-Буданов); середина XVI ст. (В. Юзефович, В. Антонович). Настання масової і пікової фази закріпачення дослідники датують переважно другою половиною XVI ст.

Попри певні розбіжності в тлумаченні витоків / причин і процесу закріпачення, науковці однак стайні, що за його наслідками соціально-правове, матеріальне й економічне становище селян Великого князівства Литовського суттєво погіршилося. Позаяк ті втратили особисту свободу й потрапили в повну залежність від землевласників, були обтяжені панщиною й данинами тощо.

References

- Antonovich, V. Predislovie. *Arkhir Yugo-Zapadnoi Rossii. Ch. VI. T. II. Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI v.* Kyiv, 1870. 1–64 [in Russian].
- Antonovich, V. Ocherk administrativnogo, obshchestvennogo i soslovnogo bita Yugo-Zapadnogo kraia v XVI i XVII stoletii. *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa.* Kyiv, 1888. 2: 42–46 [in Russian].
- Dvornichenko, A. Istoriografiia Velikogo kniazhestva Litovskogo i Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva M. K. Liubavskogo. *Trudy Istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta.* 2013. 12: 97–120 [in Russian].
- Hrushevskiy, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. V. Suspilno-politychni i tserkovnyi ustroi i vidnosyny v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII v. Lviv, 1905 [in Ukrainian].
- Ilovaiskii, D. Istoriya Rossii. T. 3. Moskovsko-tsarskii period. Moskva, 1890 [in Russian].
- Yuzefovich, V. Ocherk khoziaistvennykh otnoshenii v Malorossii na pravom beregu Dnepra v XVI v. *Vestnik Yugo-Zapadnoi i Zapadnoi Rossii.* 1862. 2: 42–54 [in Russian].
- Kapyski, Z. & Loika, P. & Mialesha, V. Ustup. *Gistoryia selianstva Belarus. T. 1. Gistoryia selianstva Belarus ad starazhytnasts da 1861 g.* Minsk, 1997. 9–17 [in Belorussian].
- Karev, D. Akademik M. K. Liubavskii: vekhi sudby i tvorchestva. M. K. Liubavskii. *Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublińskiej unii vkluchitelno.* Minsk, 2012: 6–86 [in Russian].
- Kramar, Yu. Istoriia ukrainskoho selianstva u doslidzhenniakh ta dokumentalnykh publikatsiiakh I. Novytskoho. *Materialy yuvileinoi konferentsii, prysviachenoї 150-richchiu Kyivskoi arkheohrafichnoi komisii, Kyiv-Sedniv, 18–21 zhovtnia, 1993 r.* Kyiv, 1997. 205–209 [in Ukrainian].
- Leontovich, F. Krestiane iugo-zapadnoi Rossii po litovskomu pravu XV i XVI vv. *Universitetskie izvestiia.* 1863. 10–11: 1–48; 12: 1–40 [in Russian].
- Leontovich, F. Soslovnii tip territorialno-administrativnogo sostava Litovskogo gosudarstva i ego prichiny. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia.* 1895. CCXCIX: 366–403; CCC: 1–20 [in Russian].
- Liubavskii, M. Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia Pervogo Litovskogo Statuta. Moskva, 1892 [in Russian].
- Muzychko, O. Istoriya Fedir Ivanovych Leontovych (1833–1910): zhyttya ta naukova diialnist. Odesa, 2005 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, Yu. Ukrainske selianstvo v XV – pershii polovyni XVI st. u vizii M. Dovnar-Zapolskoho ta P. Klepatskoho. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. prats.* 2012. 13: 33–36 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, Yu. Selianstvo Velykoho kniazivstva Lytovskoho z pohliadu D. Ilovayskoho. *Dvadtsyat chetverta berezneva naukova sesiiia Oseredku Naukovho tovarystva im. Shevchenka u Cherkasakh: Materialy dopovidei na zasidanniakh sektsii i komisii, 11–27 bereznia 2013 r.* Cherkasy, 2014. 47–51 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, Yu. (.) Stratyfikatsiia naselennia Velykoho kniazivstva Lytovskoho u vizii M. I. Petrova. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. prats.* 2015. 15. 17–20 [in Ukrainian].
- Novitskii, I. Ocherk istorii krestianskogo sosloviia Yugo-Zapadnoi Rossii v XV–XVIII veke. Kyiv, 1876 [in Russian].
- Petrov, N. Podoliia. Istoricheskoe opisanie. Sankt-Peterburg, 1891 [in Russian].
- Picheta, V. Agrarnaia reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Ch. 1. Podgotovka i proizvodstvo reformy. Moskva, 1917 [in Russian].
- Tumasov, N. Istoriko-yuridicheskii byt russkogo krestianstva. Krestianstvo do kontsa 16 stoletii. Kyiv, 1872 [in Russian].
- Vladimirskii-Budanov, M. Khrestomatiia po istorii russkogo prava. Kyiv; Sankt-Peterburg, 1887. 2 [in Russian].
- Vladimirskii-Budanov, M. (1893). Krestianskoe zemlevladienie v Zapadnoi Rossii do poloviny XVI v. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa.* Kyiv, 1893. 7: 12–92 [in Russian].